

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş: 03.01.2025 ✓Accepted/Kabul: 05.04.2025

DOI: 10.30794/pausbed.1611583

Research Article/Araştırma Makalesi

Yıldız, R. (2025). "İngilizlerin Kıbrıs Adasında Arkeolojik Faaliyetleri (1878-1914)", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 69, ss. 315-323.

İNGİLİZLERİN KIBRIS ADASINDA ARKEOLOJİK FAALİYETLERİ (1878-1914)*

Rehşan YILDIZ**

Öz

XIX. yüzyıl sonlarında yapılan savaşta Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı birçok kazanımı oldu. Bu savaş neticesinde Ayastefanos Antlaşması yapıldı. Ortaya çıkan bu durum İngiltere'nin sömürgelerine giden yolun zarar görme ihtimalini artırıyordu. Bu nedenle İngiltere anlaşmaya müdahil oldu ve Osmanlı Devleti'nin stratejik öneme sahip olan adası Kıbrıs'ın yönetimini geçici olarak devralmayı teklif etti. Karşılığında ise Berlin Kongresi'nde kendilerini destekleyeceklerini bildirdi. Yapılan teklif kabul edilince ada İngiliz yönetimine girdi ve adanın tüm çalışmalarıyla beraber eski eserlerle ilgili faaliyetler de İngilizlerin gözetiminde gerçekleşmeye başladı. Ancak İngilizler ilk dönemler eski eserlere yeterince ilgi göstermedi ve kazılara bazı kısıtlamalar getirdi. Fakat kazıların engellenmesi adaya olan ilginin azalması riskini doğurdu ve bir süre sonra bu kısıtlamalar kazıların bilimsel olması şartıyla kaldırıldı. Nitekim 1878'den önce Lang, Sandwith, Ceccaldi, Cesnola ve Pierides gibi arkeologlar tarafından gerçekleştirilen kazılar bundan sonra İngiliz yönetimi sırasında adada bulunan Alessandro Cesnola, Richter, Myres gibi arkeologlar tarafından gerçekleşti. Bu çalışmada Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv vesikaları, yerli ve yabancı birçok araştırma ve inceleme eser incelenerek 1878 yılında İngilizlerin Kıbrıs ilhaki sırasında adada gerçekleştirilen eski eser araştırmaları hakkında bilgi verildi.

Anahtar kelimeler: *Myres, Mağusa Taşları, Asar-ı Atika, Cesnola, Richter.*

ARCHAEOLOGICAL ACTIVITIES OF THE BRITISH ON THE ISLAND OF CYPRUS (1878-1914)

Abstract

In the war at the end of the nineteenth century, Russia had many gains against the Ottoman Empire. As a result of this war, the Treaty of Hagiastefanos was made. This situation increased the possibility of damage to the road to England's colonies. For this reason, Britain intervened in the agreement and offered to temporarily take over the administration of Cyprus, the strategically important island of the Ottoman Empire. In return, he announced that they would support them at the Berlin Congress. When the proposal was accepted, the island came under British rule, and all the works of the island, as well as the activities related to the antiquities, began to take place under the supervision of the British. However, the British did not show enough interest in antiquities in the early periods and imposed some restrictions on excavations. However, the obstruction of the excavations risked a decrease in interest in the island, and after a while these restrictions were lifted on the condition that the excavations were scientific. As a matter of fact, the excavations carried out by archaeologists such as Lang, Sandwith, Ceccaldi, Cesnola, and Pierides before 1878 were carried out by archaeologists such as Alessandro Cesnola, Richter and Myres, who were on the island during the British rule. In this study, the documents of the Presidential Ottoman Archive and many domestic and foreign research and examination works were examined, and information was given about the antiquities research carried out on the island during the annexation of Cyprus by the British in 1878.

Keywords: *Myres, Famagusta Stones, Asar-ı Atika, Cesnola, Richter.*

*Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Sungur Doğançay danışmanlığında 2024 tarihinde tamamlanan "XIX. Yüzyılda İngilizlerin Kıbrıs'taki Arkeolojik Keşifleri" Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, Türkiye, 2024. İsimli yüksek lisans tezinin Kıbrıs'ın 1878'de İngilizler tarafından ilhaki sırasında gerçekleştirilen arkeolojik faaliyetler esas alınarak hazırlanmıştır. Ayrıca bu çalışmaya Dicle Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinatörlüğü (Düba) tarafından da destek sağlanmıştır. (Proje no: SOBE.23.001).

**Öğretmen, Adalet Bakanlığı, Açık Ceza ve İnfaz Kurumu, DİYARBAKIR.

e-posta: rehsanyildizz@gmail.com, (<https://orcid.org/0000-0002-1793-0402>)

1. GİRİŞ

İngilizler 1836 yılında Fırat Nehri'nden Hindistan'a ulaşım sağlayacak alternatif bir yolu zaman zaman düşünüyordu. Ancak 1870 yılına kadar önemli bir adım atılmadı. Fakat 1870 yılına gelindiğinde bu yol İngilizler için büyük önem kazandı. Zira bu yol güzergahı üzerinde bulunan Suriye'nin de tüm limanları Kıbrıs'a bir şekilde bağlanıyor ve Kıbrıs bu yol üzerindeki bir durak olarak olabildiğince önem kazanıyordu. Böylece bu durum Kıbrıs'ı vazgeçilmez kılıyordu (Hill, 2016: 227-228). 1877'de Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmede ise hem doğusu hem de batısı Rusya'nın saldırısına uğradı. Yaşanan büyük kayıplar ardında Osmanlı Devleti Ruslarla savaşı durdurmak adına 1878'de Ayastefanos Antlaşması gerçekleştirildi. Oluşan bu yeni durum doğal olarak İngiltere'yi telaşlandırdı ve Ayastefanos'u kabul etmeyerek Berlin'de yapılacak yeni bir anlaşmayı Rusya'nın kabul etmesini sağladı (Günay, 2007: 116). Bunun neticesinde İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında yapılan anlaşmayla Kıbrıs adasının yönetimi İngiliz idaresine bırakıldı. Bu durum Layard'ın Salisbury'ye yazdığı mektupta şöyle ifade ediliyordu: *İngiltere ve Türkiye arasında Sultan'ın Asya'daki topraklarının Ruslara karşı güvence altına alınması için yapılan anlaşma dün Yıldız Sarayı'nda imzalandı* (Blue Books, Great Britain And Turkey Of, June 4 1878, London, Printed By Harrison And Sons. 3) Böylece 1878 yılında Layard'ın aracılığıyla Kıbrıs Antlaşması gerçekleşti (HR.SFR.3... M-263-25, 24-07-1878). Ardından adada pek çok çalışma başladı. Bu çalışmalardan biri de eski eserler üzerindeki çalışmalar oldu.

İngilizler bu dönemde Osmanlı Devleti topraklarında siyasi, iktisadi ve askeri birçok alanda nüfuz kurmak için çalışmalar yapıyordu. Böylece 1878'de de Kıbrıs'a asker çıkardı (Doğançay, 2022: 89). İngilizler Kıbrıs Adası'nın yönetimini ele geçirdikten sonra önceleri Kıbrıs'ın eski eserleri ile ilgilenmek gibi öncelikleri yoktu. Bundan dolayı kazılar gelişigüzel gerçekleştirildi. Aslında İngilizlerin kazılarla ilgilenmemesinin bir nedeni de eserlere ayrılacak finans yetersizliği idi (Reeve, 2020: 1). Ayrıca bununla ilgilenmek uygun da görülüyordu (Balıkcıoğlu, 2012: 88). Zira Kıbrıs'ta 1878 öncesi pek çok arkeolog kazı gerçekleştirmiş ve bilinen arkeolojik anlamda ilk kazılar 1847'de gerçekleştiği düşünülüyordu. Alman Ross ve Fransız Waddington ise adada arkeolojik çalışmalar yapan ilk bilim insanlarıydı. Onların bu çalışmalarını Robert Hamilton Lang, Cont de Vogue, Amerika konsolosu General Luigi Palma di Cesnola gibi arkeologların çalışmalarıyla devam etti (Doğançay, 2022: 1682). Ayrıca Kıbrıs'ta İngiliz yönetimi sırasında Cesnola'nın kardeşi Alessandro Palma di Cesnola tarafından gerçekleştirilen çalışmalar oldu. Fakat bu çalışmalar İngilizler tarafından engellendi (Çalan, Tülay, 2022: 131). Daha sonraki sayfalarda bu konunun detayları verilecektir.

İngilizler Kıbrıs Adasına geldiklerinde burada yasa çıkarma yetkisi de vardı ve öncelikle İngilizler mevcut yasaları düzeltmeye başladı. Bu nedenle adanın Yüksek Komiseri olma sıfatıyla Sir Garnet Wolseley adaya gelirken kendisine hukuk konularında danışmak için Malta Kraliyet Avukatı olan Sir Adrian Dingli'yi de beraberinde getirdi. Wolseley adada öncelikle İngiliz sistemini kurmak istedi. Fakat adada Osmanlı Devleti'nin mevcut yasalarını inceledikten sonra aslında Osmanlı Devleti hukuk sisteminin ne kadar sağlam temeller üzerine kurulduğu görüldü. Böylece Wolseley de bu yasaları takdir etti (Stanley, 2018: 299) ve anlaşılabilir eski eserlerin korunması için 1874 yılında Osmanlı Devleti tarafından çıkarılmış olan asar-ı atika nizamnamesinin de uygulanmasına devam edilmesi daha uygun görüldü (Şahin, XIX. 2022: 284).

2. İNGİLİZLERİN YÖNETİMİNDE İLK DÖNEM KAZI ÇALIŞMALARI

İngilizler Kıbrıs Adası'nın yönetimini ele geçirdikten sonra adaya birçok meslekten girişimci gelmeye başladı. Bu sırada İngilizler kısmen de olsa müzeleri için bazı arkeolojik çalışmalarla ilgilendi. Ancak öncelikli hedefleri adanın ekonomik durumunu düzeltmek oldu (Hook, 2009: 4). Bu sırada 1878 yılından önce adanın arkeolojisiyle yakından ilgili olanlardan biri olan Charles Newton, İngilizlerin dikkatini sürekli olarak arkeolojik araştırmalara çevirmeye çalıştı. Ayrıca devamlı olarak Kıbrıs arkeolojisinin önemine değindi. Bundan dolayı Kıbrıs araştırmaları hakkında hazırladığı raporu British Museum Mütevelli Heyeti'ne sundu. Kiely'nin anlattığına göre bu raporlarda şunlar öne çıkıyordu (Kiely, 2010: 241).

"Kıbrıs'ta yirmi yıldan fazla süren arkeolojik çalışmalarda bol miktarda eser elde edildi ve bu araştırmalarla beraber birçok uygarlığın izine ulaşıldığı görüldü. Aynı zamanda Helenistik kültüre ait birçok bilgi bu araştırmalarda ortaya çıktı. Fakat her ne kadar Kition, Dali, Golgoi ve Curium'da pek çok araştırma gerçekleştirilmiş olsa da kapsamlı ve sistemli bir araştırma yapılamadı".¹ Bununla beraber Kourion'da hala

¹ Newton, İngilizlere Kıbrıs'ta her ne kadar gerçekleşen araştırmalar sayesinde birçok bulgunun elde edildiğini ifade etse de bu araştırmaların hepsinin de aslında yarım kaldığını anlatmaya çalıştı. Şayet İngilizlerin bu çalışmalara vereceği destek sayesinde de araştırmaların devamının sağlanacağı içinde tekrardan destek talep etti.

keşfi tamamlanmamış alanların varlığı belirtildi. Charles Newton bunlar dışında *Salamis, Baf, Arsinoe* ve *Soli* için kapsamlı bir araştırma teklifinde de bulundu.

Kıbrıs'ta başlayan İngiliz idaresi sırasında yeni bir gelişme yaşandı. Adanın Yüksek Komiseri Wolseley, adada arkeologların gerçekleştirdiği tüm kazıları aniden durdurdu. Bu gelişme Batı tarafından farklı algılandı. Zira Batılılar bu yeni gelişmeyi aslında British Museum için bir arkeolojik saha oluşturmak için yapıldığını düşündü (Şahin, 2022: 283). Sir Samuel Baker ise bu yasağın doğurabileceği olumsuzluklardan endişe duyuyordu. Nitekim Kıbrıs'ta böylesi bir uygulama adaya gelmek isteyen gezgin ve kâşiflerin bölgeye olan ilgisinin azalmasına sebep olabilecekti (Hook, 2009: 86). Böylece kısa süre sonra Wolseley kısmen de olsa kazı kısıtlamalarını askıya aldı ve kazıların bilimsel olması koşuluyla izin verilebileceğini bildirdi. Ardından kazılar için bazı kurallar getirildi. Bu kurallar getirildikten sonra yeniden kazılara başlandı. Wolseley ise tekrar kazıların başlamasıyla British Museum'dan Kıbrıs'ın arkeolojisini araştırarak için ehli araştırmacıları göndermesini talep etti. Ancak Salisbury, British Museum tarafından gönderilecek araştırmacıların finansmanı olmayı reddetti. Bu sebepten Charles Newton, Kıbrıs'ta bulunan Alman arkeolog Richter'i Salamis'te araştırma yapması için görevlendirdi (Hook, 2009: 86).

Asıl mesleği gazetecilik olan Richter, 1878 tarihinde Kıbrıs'a gelerek kısa bir süre sonra da arkeolojik çalışmalara başlamıştı. Ardından da Charles Newton adına British Museum için çalışmalara başladı (<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59684> Erişim tarihi 17-11-2024). Richter, Salamis Antik Kenti'ndeki kazılarda önemli keşifler gerçekleştirdi. Ayrıca Salamis nekropolünde yapılan çalışmalar neticesinde pek çok bilgi elde etti (Özgünel, 2007: 2). Richter güçlü ve karmaşık bir karaktere sahipti, bu da devamlı olarak hem müşteriler hem de meslektaşları ile sorun yaşamasına sebep oluyordu ve yabancı olduğundan kaynaklı kendisine kötü muamele yapıldığını düşünüyordu (<https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59684> Erişim tarihi 17-11-2024).

British Museum Eski Eserler Bölümü'nde çalışan Charles Thomas Newton, müze için yaptığı çalışmalarla müzenin koleksiyonunu oldukça zenginleştirdi (<https://www.britannica.com/biography/Charles-Thomas-Newton> Erişim tarihi 17-11-2024). İlhaktan sonraki süreçte Newton Kıbrıs arkeolojik araştırmaları için çok çaba sarf etti ve farklı kaynaklar bulmak için bazı çalışmalar gerçekleştirdi. Lakin Kıbrıs için gerekli olan bu bütçe ancak Newton'un halefi olarak göreve başlayan Alexander Murrey zamanında kısmen elde edilebildi. Murrey'in Kıbrıs arkeolojisi için yaptığı lobi çalışmaları neticesinde ödenek bir miktar bulunsa da ihtiyacı karşılamaktan bir hayli uzaktı (Kiely, 2010: 245).

3. ALESSANDRO PALMA Dİ CESNOLA'NİN ARKEOLOJİK ÇALIŞMALARINA KARŞI İNGİLİZ YETKİLİLERİNİN ENGELLERİ

Alessandro Palma di Cesnola İngilizlerin Kıbrıs'ta yönetime geçtiği sıralarda bölgede bazı kazılar gerçekleştireliyordu. Aslında Cesnola 1873'te Kıbrıs'a ağabeyi Luigi Palma di Cesnola'ya yardım etmek amacıyla gelmişti. Fakat bu süreç zarfında kendine has bir koleksiyon toplamaya da başlamıştı. Ancak 1878'de yönetim değişmesiyle beraber onun kazı çalışmaları engellenmeye başlandı (Stanley, 2018: 298).

Alessandro Cesnola Kıbrıs'taki arkeolojik çalışmalarını sürdürürken, İngilizler tarafından kazılara kısıtlama getirildi. Bunun üzerine Cesnola Lefkoşa'da bulunan İngiliz karargâhına gitti ve adada gerçekleştireceği kazılara engel olunmaması için izin talep etti. Fakat bu talep reddedildi. Ayrıca Cesnola'ya kazıların yasakladığına dair çıkarılan emrin çiğnenmesi halinde her kim olursa olsun o kişinin cezalandırılacağı hatırlatıldı (Şahin, 2022: 274). Ancak Cesnola, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı yönettiği zamanlarda da izin almadan pek çok kazı gerçekleştirmiş ve bu kazılarda sorun yaşamadığı için bu yasaklara da pek aldırış etmedi. Fakat bu defa araştırmaları öncelikler gibi olmadı (Şahin, 2022: 274). Cesnola önceki kazılarında devamlı kendisine nezaketle yaklaşıldığını ve bazı kıskançlıklar dışında bir sorun yaşamadığını söylerken, kıskançlığın sebebiyse ona göre kendisine gösterilen hoşgörüden kaynaklanıyordu (Cesnola, 1884. XVIII).

Cesnola adada kazılara başladıktan kısa bir süre sonra kazıları İngilizler tarafından duyuldu ve Larnaka'nın İngiliz Komiseri Albay Henry G. White durumu İngiliz yetkililere bildirdi ve buna engel olunması için ne yapması gerektiği hakkında kendisine bilgi verilmesini istedi (Şahin, 2022: 274). Bunun üzerine Cesnola yapmış olduğu

araştırmalarından dolayı İngiliz yönetimi tarafından kendisine dava açıldı. Ardından Cesnola'nın yargılanmasına başlandı ve yargılanma neticesinde eski eserleri yasadışı olarak gün yüzüne çıkardığı için suçlu bulundu ve tutuklandı (Stanley, 2018: 298). Cesnola araştırmalarından dolayı suçlu bulunduğu için elindeki tüm eserlere de el konuldu. Bir süre sonra serbest bırakıldı. Fakat Cesnola yaşadıklarına büyük tepki gösterdi. Bunun üzerine Beyrut'ta bulunan Amerika Konsolosluğu'na² başvurdu. Bir süre sonra da Kıbrıs'ı terk etti (Stanley, 2018: 305, Şahin, 2022: 274). Cesnola kendisine karşı gerçekleşen tüm engellere ve önlemlere rağmen binlerce eser biriktirmeyi başardı (Çelik, 2021: 285). 1879'da Kıbrıs'tan ayrılan Cesnola, İtalya'ya gitti ve İtalya'da birkaç ay ikamet ettikten sonra Londra'ya geçti. Londra'ya getirdiği Kıbrıs eserlerini sergilemek için Edwin Henry Lawrence'ın³ malikanesinde sergi düzenledi ve düzenlenen bu sergi birçok İngiliz eğitimci tarafından ziyaret edildi. Cesnola bir süre sonra da British Museum yetkililerinden olan Newton ve Birch'e eserleri göstermek gayesiyle Lawrence'ın malikanesine davet etti. Akabinde Kensington Müzesi yetkililerinden olan Wallis ve Thompson'ı davet etti. Bu şekilde Cesnola Kıbrıs'tan getirdiği eserlerine ilgiyi artırmak istiyordu (Cesnola, 1884: XIX).

Cesnola 1880'lerde Kıbrıs'ta yapacağı kazılarda British Museum yetkililerinin kendisine destek vermesini talep etti ve bu desteği elde etmek adına Newton'a başvurdu. Nitekim Kıbrıs'ta tutuklanmasından dolayı müze heyeti tarafından kendisine destek verilmeyeceğini düşünüyordu (Stanley, 2018: 313). Zira British Museum yetkilileri kendisine destek vermedi. Ancak Cesnola'ya destek verilmemesinin tek sebebi sicili değildi (Stanley 2018: 313, Çalan, Ercoşkun, 2022: 131). British Museum yetkilileri Cesnola'nın sicilinden ziyade kendilerinden istediği yüksek meblağdan dolayı teklifini kabul etmedi ve Cesnola'nın yerine British Museum'un Kıbrıs kazılarını yönetmesi için Richter ile anlaşma yaptı (Stanley, 2018: 313). Böylece Charles Newton, Richter'i Kıbrıs'ta çalışmaları yönetmesi için Salamis'te görevlendirdi (Hill, 2016: 522). Aslında Cesnola kendine karşı yapılanları çok fazla yadırgamıyordu. Zira Botta, Layard ve Schliemann gibi arkeologlar, ondan daha fazla zorluk çekti. Cesnola böyle düşünerek kendini teselli ediyordu. Bu sebeple yapılanları umursamadan işine devam edeceğini söylüyordu (Cesnola, 1884: XVIII).

Cesnola Londra'da eserlerini Victoria & Albert Museum yetkililerinin de dikkatine sundu. Fakat eserlerini satın almaya ikna edemedi. Bunun üzerine başka alıcılar bulmak için bir müddet daha Londra'da kalmaya karar verdi ve bu süre içerisinde Kıbrıs'tan getirdiği eserlerini sergiledi. Süreç sonunda eserlerini müzayedelerde satarken, önemli bir bölümünü de British Museum'a satmayı başardı (Çalan, Ercoşkun, 2022: 131).

4. MAX OHNEFALSCH-RICHTER'İN İNGİLİZLER İÇİN GERÇEKLEŞTİRDİĞİ ÇALIŞMALAR

İngilizler Kıbrıs'ta yönetimi ele geçirdikleri ilk zamanlarda özel olarak gerçekleştirilecek tüm arkeolojik araştırmalara kısıtlama getirdi. Bundan dolayı ilk zamanlarda Richter, araştırmalarını Larnaka'nın bölge komiserliği görevinde bulunan Claude Cobham'ın⁴ gözetimi altında gerçekleştirdi (Şahin, 2022: 283). Ayrıca Cobham bir tarafta Richter'i denetlerken diğer tarafta kendisi de British Museum'un desteğini alarak Salamis'te kazılara başladı (Abacıoğlu, 2022: 98). Alman arkeolog Richter adada İngilizler adına pek çok çalışma gerçekleştirdi. Bir süre sonra elde ettiği eserler büyük miktarlara ulaştı (Leriu, 2015: 223). Ancak bu eserler Kıbrıs'ın İngiliz yönetimi altında olduğu sırada yeterince önem verilmedi ve bakımları için harcama yapılamadı. Bu sebeple eserler bir hayli tahribata uğradı. (Myres, Richter, 1899: VI). Hatta Vuni heykelleri resmî daire koridorlarında ve açık alanlarda durması sebebiyle hasara uğradı (Hook, 2009: 87). Böylece eserlerin korunabilmesi için bir müze kurulması gerektiği düşünüldü ve 1882 tarihinde müzenin kurulması kararlaştırıldı (Nikolaou, 2013: 134). Nitekim müzenin kuruluşundan önce zarar gören eski eserlerin onarılmasına özen gösterilmedi (Leriu, 2015: 223). Bu müze için ilk zamanlar hükümet binasının iki odası ayrıldı (Hook, 2009: 87). Bunun sebebi ise İngilizlerin Adanın yönetimini aldığı ilk dönemler müze için gerçekleştirilen faaliyetlere destek verememesiydi. Bu sebeple Kıbrıs müzesi bazı kişilerin şahsi yardımları ile ayakta kalabildi (Hill, 2016: 522.) Ancak Kıbrıs'ta İngiliz yönetimi sırasında bir müze

² Mektupta: *Adadaki Amerikan vatandaşlarının koruyucusu olarak rehberliğiniz için size şunu bildirmeliyim ki, buranın ortak hapisanesi olan konakta tutuklandım. Bana karşı ileri sürülen ve tamamen reddettiğim suçlama, Adada uzun süredir kardeşim ve benim yürüttüğümüz bir dizi kazıyı sürdürmeye devam ettiğim yönündeki bir suçlamadır. Benden tek bir özür bile dilenmeden konaktan ayrıldım. Ancak tüm mallarıma el konulduğu anlaşıldı. Bu sebeple adaletin sağlanması için acil yardımınızı umuyorum.* A. P. DI CESNOLA. (Stanley, 2018: 305).

³ Edwin Henry Lawrence, Cesnola'nın eşinin babasıydı ve Cesnola'ya kazılarına destek vermesiyle koleksiyonuna genellikle Lawrence-Cesnola koleksiyonu adı verildi.

<https://web.prm.ox.ac.uk/rpr/index.php/article-index/12-articles/769-all-cesnola-sales.html> Erişim Tarihi: 09-10-2023

⁴ Claude Cobham Delaval Kıbrıs ilhakından itibaren Adaya geldi ve emekliliğine kadar yani 1908 yılına kadar Kıbrıs'ta kaldı. 1879 yılında Larnaka bölge komiseri olarak görev aldı. Bu göreve getirildikten bir sene sonra da kendisi de Kıbrıs'ta eser toplamaya başladı ve bu eserleri British Museum'un dikkatine sundu. Charles Newton'un isteğiyle Richter'in kazılarını takip etti. <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG62058> Erişim Tarihi: 11-10-2023

kurulsa da British Museum kazı çalışmalarını sürdürdü ve bölgede çıkarılan bazı eserler Londra'ya taşınmaya devam ediyordu (Hook, 2009: 89).

Richter adada yaptığı kapsamlı çalışmalar neticesinde birçok eser elde etti. Kendisi Cesnola'nın arkeolojik çalışmalarından daha farklı bir yöntem benimsedi (Karageorghis, Mertens, 2000: 9). Ayrıca Kıbrıs'ta hem İngiliz hem de Berlin müzesi adına kazıları da denetliyordu. Onun dışında Kıbrıs Müzesi ile ilgili önemli bir gelişme de Richter ve İngiliz arkeolog John Linton Myres'in birlikte bir katalog kaleme almaları oldu (Nikolaou, 2013: 100). Myres, Kıbrıs'a devlet koleksiyonunu incelenmesi için özellikle davet edilmişti ve Richter ile Kıbrıs müzesinin incelenmesi neticesinde bu katalog hazırlandı. Hazırlanan bu katalog ise Kıbrıs Müzesi adına adeta bir çığır açtı (Hill, 2016: 522).

Richter 1889 tarihinde Tamassos Antik Kenti'nde oldukça önemli bir keşif gerçekleştirdi ve Tamassos şehir krallarına ait olduğu tespit edilen dört büyük mezar keşfetti (Matthaus, 2007: 212). Bu süreçte Charles Newton ile birçok yazışma gerçekleştirdi. Ancak Nikolaou'nun yazdıklarına göre bu belgeler arşivde bulunamadı. Nikolaou bunun Charles Newton'dan sonra onun yerine geçen A. S. Murray'ın belgeleri yok etmesi olarak gösterilebileceğini söyler. Zira Murray, Richter'i bu konuda yetersiz görüyordu ve Richter'in British Museum'da Kıbrıs Arkeolojisi üzerine ders vermesine izin vermemesi de olabilir. Çünkü Richter'i bu konuda bir otorite olarak görmüyordu (Nikolaou, 2013: 100-101). Ancak eski bir muhabir olan Alman arkeolog Max Ohnefalsch-Richter Kıbrıs Adası'nda birçok kazı gerçekleştirdi. Richter, ayrıca İstanbul'a gelip devlet hizmetinde bulunmayı da talep etti⁵ (HR.SFR.3...456-33 M-22-03-1896).

5. KIBRIS ADASI'NDA XIX. YÜZYIL SONLARINDA GERÇEKLEŞTİRİLEN KAZILAR

Kıbrıs eski eserleri XIX. yüzyılın sonlarına doğru ada yerlisi için de değer kazandı ve adanın antik mirasının adada kalmasına dair mücadele verilmeye başlandı. İngiliz politikacı Joseph Chamberline⁶ ise Kıbrıs yerlisinin bu eski eserlere yeterince değer vermediklerini söyleyerek eleştirmeye başladı. Bunun üzerine ada yerlisi Chamberline'nin kendilerine karşı söylediği bu ithamların haksız olduğunu belirtti. Zira onlar kendilerinin Kıbrıs eserlerine karşı derin bir sevgi beslediklerini bildirdi. Fakat İngiliz başkatip Arthur Young'a göre de Kıbrıslılar eserlere karşı muhabbet beslememiş hatta sadece parasal değerinden dolayı önem vermişti (Hill, 2016: 521). Fakat George Hill, Arthur Young'un sözlerini doğru bulmayarak aslında Kıbrıs yerlisinin adada bulunan eserlere değer verdiği söyleyerek, ayrıca yerli yağmacıların eserleri para için gün yüzüne çıkardığını kabul etti. Ancak ona göre Alessandro Cesnola ve onun gibi Batılı arkeologların da bu işi daha saygın bir görev için yapmadığını da sözlerine ekledi (Hill, 2016: 522).

Ada arkeolojisi adına ilginç bir gelişme ise Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçtiği sıralarda oldu. Bu süreçte Mağusa Limanı genişletilmesi için Mağusa'nın tarihî yapılarında bulunan taşlar yıkım ve tahribata uğradı (Ülgen, 2015: 162). Taçgey Debes'in İngiliz Rupert Gunnis'in yazdıklarına dayandırdığı bilgiye göre Port Said'in inşasını gerçekleştiren müteahhitler burada kullanacakları malzemeler için Mağusa'nın tarihî yapılarını tahrip ederek Mısır'a taşıdı. Debes Gunnis'in bu gelişmeleri Osmanlı idaresi zamanında gerçekleştirildiğini yazdığını ifade eder (Debes, 2018: 184). Ancak A. R. Saville'in bu tarihlerde yazdığı kitabına bakıldığında aslında adanın Osmanlı Devleti'nin yönetimi sıralarında Mağusa yapılarının halen belirgin bir şekilde durduğu hatta yeniden inşa edilebileceği belirtilir (Saville, 1878. 42-43; Debes, 2018: 184). Ayrıca Debes, Seville'nin yazdıklarına göre Osmanlı Devleti yönetimindeki adanın son zamanlarına kadar da bu yapıların varlığını sürdürdüğünü ifade eder (Debes, 2018: 184). Zira bu tahribatlar içinde Mağusa kalesi'nde bulunan Müslümanlara ait mezar taşları da bu taşlarla beraber tahrip edilmiş ve günümüzde pek fazla kalmamıştır (Erdoğdu, 2017: 186). Bu süreçte adada gerçekleşen tahribatlardan haberdar olan Osmanlı Devleti bunun üzerine İngiliz yetkililere resmî bir belge ile adanın tarihî eserlerinin adadan çıkarılmasına engel olunması için de tedbir alınmasını istedi (Ülgen, 2015: 162). Fakat Kıbrıs'ta İngiliz yönetimi sırasında bunlara engel olacak bir yasa yoktu, bu sebeple İngilizler ilginç bir isimle yeni bir yasa çıkarttı. (*Mağusa Taşları Yasası*) Çıkarılan bu yasa ile şehrin adeta taş ocağı gibi kullanılmasına

⁵ Richter'in bu süreçte İstanbul'a gelme isteği Times gazetesinde çıkan haber küpüründe şöyle yazıyor. "Ben Viyana'daki "New Free Press"ın eski muhabiriyim ve İstanbul'a yerleşmeyi düşünüyorum. İngiliz ve Alman basınında yazdım ve yazmaya devam ediyorum, ancak özel çalışma alanım arkeolojidir. Öncelikle Ekselanslarına benim tarafımdan veya hakkımda yazılmış bazı katkıların bulunduğu gazeteleri, baskıları ayrıca son kitabımın bir kopyasını göndermek istiyorum. Ayrıca sizlere kesinlikle faydalı olabilirim. Şayet Ekselanslarıyla özel bir görüşme talep edebilir miyim?" (HR. SFR.3...456-26 M-17-03-1896).

⁶ İngiliz iş adamı, politikacı ve devlet adamı

engel olunması ve yapılarının korunması hedeflendi (Hill, 2016: 522). İngilizlerin Mağusa Taşları Yasası Mağusa'da gerçekleşen tahribatı engellemek için çıkarılmıştı fakat anlaşılan bu yasa çok fazla etkili olmadı (Hill, 2016: 523).

Gerçek ismiyle *Famagusta Stones Law* olan Mağusa Taşları Yasası öncelikle Mağusa tarihî taşlarını korumak için çıkarılmıştı. Ancak adada eserler ile ilgili tek sorun bu tarihî taşlar değildi. Ayrıca adadan birçok eski eser de harice çıkarılıyordu. Yine bu durumdan oldukça rahatsız olan Osmanlı aydınları İstanbul'u bilgilendirerek eserlerin Batı'ya götürülmesine engel olunması için İngilizler ile temasa geçmesini istedi (Debes, 2018: 185). Osmanlı Devleti ise adadaki bu gelişmelerden oldukça rahatsızdı. Ayrıca Preveze Ticaret Mahkemesi başkanı olan Hristaki Papadopoulos'da Osmanlı Devleti yetkililerine adadan çıkan eserlerin küçük bir kısmının Kıbrıs Müzesi'ne verildiğini fakat eserlerin önemli bir kısmının da British Museum'a nakledildiğini bildirdi (Şahin, 2022: 284). Bu durum üzerine Hariciye Nezareti İngiliz yönetimine söylenenleri bildirerek British Museum'a gönderilen eserlerin Müze-i Hümayun'a verilmesi gereken hissesini talep etti (Şahin, 2022: 284-285). Fakat İngilizler buna tepki gösterdi ve Osmanlı Devleti'ni kendi işlerine karışmakla suçladı. Adanın bu dönemde Yüksek Komiseri olan Sir Walter Sendal ise Osmanlı Devleti'nin eski eser araştırmalarıyla ilgili mevcut nizamnamesinin Kıbrıs ilhakından sonra yayınlandığı için burada geçerli olmadığını ifade etti (Debes, 2018: 185-186).⁷ Nitekim Osmanlı Devleti bu sürece kadar sadece Kıbrıs'ta değil kendi coğrafyasındaki eski eserlerin korunması için birçok girişimde bulundu.

Osmanlı Devleti öncelikle 1858 tarihli ceza kanunnamasında⁸ bazı düzenlemelerle bu tür faaliyetlere engel olmaya çalıştı. Fakat bu maddede geçenler ve tam olarak nelerin ceza kapsamında olduğuna dair olan belirsizlikten kaynaklı fazla etkili olmadı (Düstür 1279(1863) 114-115). 1869 yılındaysa 7 maddeden oluşan Asar-ı Atika Nizamnamesini Takvim-i Vekâi'de yayınladı. Böylece Batılılar Osmanlı Devleti'nde yapacağı kazılar için bundan sonra kazı izni almak zorunda olacaktı. (Takvimi Vekâyi (1284-1 Zilkade)1 Şubat 1869). Ardından yapılacak eski eser hafriyatını daha ayrıntılı bir şekilde 36 maddeden oluşan ve her maddesi detaylandırılan Nisan 1874 tarihli Nizamnameyi yayınladı. Bu nizamnamenin önemli maddesi ise dördüncü maddesiydi zira bu maddeye göre hafriyat yapanların gün yüzüne çıkardıkları eserlerin üçte biri devlete üçte biri hafriyat yapılan yerin sahibine üçte biri ise hafriyatı gerçekleştirecek olan hafire verilecekti (BOA, A.) DVN. MKL. / 12-5). 1884 yılında yeni bir nizamname yayınlandı. Ancak yayınlanan bu nizamname Kıbrıs Adası'nda uygulanamadı.

XIX. yüzyıl sonunda bilindiği üzere British Museum yetkilileri adada yapılacak kazılar için yeterince fon oluşturamadı. Bundan dolayı bu süreçte önemli kazılar gerçekleştiremedi. Bu durum 1892'de Oxford'lu Emma Turner tarafından değiştirildi. Emma Turner bu tarihlerde Asya, Avrupa ve Afrika'da birçok eski eser araştırmasının gerçekleşmesi için yüklü miktarda bir fon oluşturdu. Turner'ın bu desteği British Meseum'un kazıları için mevcut tüm şartları değiştirdi (Ulbrich, Kiely, 2012: 341). Böylece adada yapılacak keşifler için istenilen fon sağlandı ve Kıbrıs'ın doğusunda bulunan antik Salamis kentinde bazı kazılar gerçekleştirildi (Hook, 2009: 82). British Museum'un bu süreçte Emma Turner'ın desteğiyle gerçekleştirdiği kazılardan biri de Richter'in kazıları oldu. Richter bununla beraber ilk kez ve birebir British Museum ile bağlantılı olarak kendi müstakil kazılarını yaptı (Hill, 2016: 522). Ayrıca Richter hem şahsi olarak hem de bazı kişi ve kurumlar için kazılar yaptı ve bu kazılardan kendi payına düşenleri satarak emeğinin karşılığını aldı (Leriu, 2015: 223).

İngilizler bundan sonra Emma Turner'ın yaptığı bağışlar neticesinde ada arkeolojisi adına birçok çalışma gerçekleştirdi. Bu kazılar 1894-1896 yılları arasında Amathus, Korion ve Enkomi'de gerçekleşen kazılar oldu (Hook, 2009: 82). Kazıların hafirleri ise Amathus mezarlık kazıları Arthur H. Smith ve John L. Myres, Korion kazıları Henry B. Walters, Enkomi kazıları ise Alexander S. Murray, Arthur H. Smith ve Percy Christian'dır (Nikolaou, 2013: 156). Kıbrıs'ta bu dönemde Henry B. Walters, Percy Christian gibi arkeologlar tarafından gerçekleştirilen kazılar bilimsel bir nitelik kazanmaya başladı (Kızılduman, 2008: 153). Böylece İngilizlerin Kıbrıs ilhakından sonra gerçekleştirilmiş ilk sistematik ve büyük ölçekli kazılar Emma Turner'ın yardımıyla devam etmiş oldu (Şahin, 2022: 284).

⁷ Kıbrıs'ta İngiliz yönetiminin eski eserlere karşı ilgisizliği ile ilgili şöyle bir şayia peyda olmuştu. Şöyle ki; Girne'de tarihî Bellapais Manastırı bir kaza sonucu bazı yerleri kısmen yıkılmıştı. Bunu duyan Yüksek Komiser yol yapımında gerekli olan malzeme bulunduğu için bu duruma sevinmiş lakin sonradan taşların yol yapımında kullanılmayacak kadar yumuşak olduğunu öğrenince sükutu hayale uğramıştı (Debes, 2018: 185-186)

⁸ *Hayrat-ı şerife ve tezyinat-ı beldeden olan ebniye ve âsâr-ı mevzu'a-yı hedm ve tahrib ve yahut bazı mahallerini kırıp rahnedar eden ve cevami ve seyir yerlerinde ve esvak ve meydanlardaki ağaçları kat' ve telef eyleyen olur ise zararları tazmin ettirildikten sonra bir aydan bir seneye kadar habs ile mücazat olunur ve bir Mecidiye altunundan on Mecidiye altununa kadar ceza-yı nakdi alınır* (Düstür 1279 (1863) 114-115).

Myres'in adada çalışmaları ve çabaları sayesinde Kıbrıs arkeolojisi bilimsel bir temel oluşturuldu. Myres, ayrıca 1893 yılında Amathus ardından da sırayla Kalopsida ve Larnaka'da yapılan kazıları denetlemek için geldi. Kısa süre sonra Kıbrıs Yüksek Komiseri tarafından adada gittikçe artan eser koleksiyonu detaylarıyla incelemesini istedi (Leriu, 2015: 224). Myres bir süre sonra hazırlayacağı katalog için tüm koleksiyon yeniden düzenledi. Ardından Richter, Myres'a bu çalışmalarda destek olabilmek için teklifte bulundu ve teklif kabul olunca katalogun bir bölümünü yeniden düzenledi (Myres, -Richter, 1899: V). Bu katalogun hazırlanması için elde bulunan tüm belgelerden yararlanıldı ve bunun ardında da Richter Yunan ve Fenike çömleğini ve özel heykel koleksiyonu ölçümlerin alınmasından sorumlu oldu. Myres ise Bronz Çağı, Helenistik vazolar, cam, pişmiş topraklar ve mücevheratların düzenlenmesinden sorumlu oldu (Myres, -Richter, 1899: VII). Myres bunlar dışında gerçekleştirdiği kapsamlı araştırmalarıyla Kıbrıs eski eserleri hakkında olabildiğince bilgi sahibi oldu (Leriu, 2007: 9). John Linton Myres tarafından Kıbrıs'ta gerçekleştirilen kazılar Kıbrıs arkeolojisini modern bir boyuta taşıdı (Şahin, 2022: 281). Myres kazılarını çok hızlı bir şekilde yaptı. Bunun sonucunda Kıbrıs Müzesi'nin yeniden düzenlenmesini ve eserleri kronolojik, tipolojik olarak sınıflanmasını sağladı (Ulbrich, Kiely, 2012: 339). Myres Kıbrıs'ta gerçekleştirdiği araştırmalar modern Kıbrıs arkeolojisinin zeminini oluşturdu. Bu sebepten dolayı Myres, *Kıbrıs arkeolojisinin babası* diye anıldı (Şahin, 2022: 281).

XIX. yüzyıl sonlarında arkeoloji üniversite derslerinde ve uzmanlık dergilerinde gittikçe profesyonel bir noktaya ulaştı ve Ada arkeolojisi farklı bir boyuta evrildi. Bundan sonraki süreçte yeni bir eğitimli arkeolog sınıfı ortaya çıktı. Böyle bir durum ise arkeologlara eser avcısı yerine eserler ile ilgili kanıt toplayanlar olarak bakılmasını sağladı (Nikolaou, 2013: 197). Ancak buna rağmen Kıbrıs İngiliz yönetimine girdikten sonra eski eser için çalışmalar devam etti. XX. yüzyılın başlarında arkeolojik çalışmaların devam etmesi üzerine Hogart, M.R. James, John Arthur Ruskin Munro, John Linton Myres ve R. Elsey Smith'in de içinde bulunduğu kişiler tarafından eski eser yağmasına dikkat çekmek için The Times Gazetesi'ne mektup gönderildi. Mektupta Soli'de gerçekleştirilen eser tahribatının durdurulması için İngiliz yetkililerinden tedbir alınması talep edildi (Balıkcıoğlu, 2012: 59).

1902'de ise Chamberlain ada yerlisinin kendi eserlerine sahip çıkmadığına dair bir konuşma yaptı. Nitekim ona göre ada yerlisi eserlerin korunması için verilen hiçbir çalışmaya destek vermedi. Hatta Kıbrıs Müzesi'nin zarar görmesinin sebebi de yine onlardı. Ancak Kıbrıs yerlisi Chamberlain'ın söylemlerine itiraz etti ve bu çalışmalarına destek vermemelerinin sebebinin aslında yasalardaki eksikliklerden kaynaklandığını belirtti. Çünkü mevcut yasalar eski eserlerin muhafazasını sağlayamadı (Hill, 2016: 523). Osmanlı Devleti'nde 1906 yılında yeni bir nizamname yayınlandı fakat bu nizamname de Kıbrıs'ta uygulanamadı (Şahin, 2022: 264). Görüldüğü gibi Kıbrıs Adası XX. yüzyılda hala bir şekilde Osmanlı Devleti'nin bir parçasıydı. Fakat Birinci Dünya Savaşı başlayınca İngilizler adayı tamamen denetim altına aldı. Bu sebeple adada Osmanlı halkının arkeolojiye bilimsel olarak katkı sunması zorlaştı ya da zorlaştırıldı (Kızılduman, 2008: 153). Ancak XIX. yüzyılın sistematik kazılar her ne kadar Kıbrıs arkeolojisinin gelişmesine katkı sağlamış olsa da asıl Kıbrıs arkeolojisini bilimsel bir disiplin olması XX. yüzyılın ikinci yarısında İsveç Keşif gezisi ekibi tarafından sağlandı (Leriu, 2015: 225). Bundan sonra ise Kıbrıs antik mirası Batının yoğun ilgisine mazhar oldu. Ayrıca bunun sonucunda Kıbrıs Adası her geçen gün artan bir kazı faaliyetinin yaşandığı yeni bir sürece girdi (Leriu, 2015: 226).

5. SONUÇ

Kıbrıs Adası Doğu Akdeniz ticareti açısından oldukça önemli konumuna sahipti. Ada Ortadoğu ve Doğu Akdeniz'in karşısında bulunan konumundan dolayı tarih boyunca bu iki bölgeyi denetim altına almak isteyen güçlerin vazgeçemediği bir karakol konumunda oldu ve eski çağdan beri önemini korudu. Kıbrıs, XIX. yüzyılda dönemin siyasi atmosferinden olabildiğince etkilendi. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yaşanan savaş neticesinde Ayastefanos antlaşması gerçekleşti. Ancak bu antlaşma İngiltere'nin sömürgelerine giden yol için tehlike arz ediyordu bundan dolayı İngilizler de karara müdahil oldu ve Osmanlı Devleti'ni Berlin Kongresi'de destekleme karşılığında Kıbrıs Adası'nın geçici idaresini aldı. İngilizler adanın yönetimini ele geçirince adanın tüm işleriyle olduğu gibi tarihî eserleriyle de ilgilendi. Zira ada tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmasından kaynaklı oldukça fazla eski eseri bünyesinde barındırıyordu. Bu sebeple eski eserlere ilginin arttığı XIX. yüzyılda Batılı eski eser meraklılarının yoğun ilgisine uğradı ve birçok arkeolog, seyyah, diplomat ve eski eser meraklısının adada kazı icra etmesine neden oldu.

1878'de Kıbrıs'ta İngiliz yönetimi başladı ve uzun yıllar boyunca devam eden kazı çalışmaları kısmen durdu. Fakat bir süre sonra kazıların bilimsel olması şartıyla yasakların kaldırılmasına karar verildi. Ancak Kıbrıs'ta 1878'de başlayan İngiliz yönetiminde eserlerin harice çıkarılması da hız kesmeden devam etti. Böylece Kıbrıs'ta İngiliz ilhakı sırasında Kıbrıs arkeolojisinin önemli isimlerinden olan İtalyan Alessandro Palma di Cesnola, Alman arkeolog Max Ohnefalsch-Richter ve İngiliz John Linton Myres önemli çalışmaları oldu. Zira önceleri maddi kaynakların yetersizliğinden dolayı amaçlanan çalışmalar gerçekleştirilemedi. Fakat Emma Turner'ın desteğiyle gerçekleştirilen kazılar Kıbrıs arkeolojisini adına adeta bir çığır açtı. İngilizler bundan sonra Emma Turner'ın yaptığı bağışlar neticesinde ada arkeolojisi adına birçok çalışma gerçekleştirdi. Bu kazılar Amathus, Korion ve Enkomi'de gerçekleşen kazılar oldu. Ardından adada pek çok sistematik kazılar oldu ve bu kazılar neticesinde eserler başta British Museum olmak üzere birçok Batı müzesine taşındı ve günümüzde halen bu müzelerin en önemli bölümlerinde sergilenmeye devam ediyor.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA, HR.SFR.3... M-263-25, 24-07-(1878)
BOA, HR.SFR.3...456- 33 M-22-03-(1896)
BOA, A.} DVN. MKL. / 12-5 Asar-ı Atika Nizamnamesi
BOA, HR.SFR.3...456-26 M-17-03-1896).

Kütüphane Kaynakları

Düstür 1279 (1863) TTK Kütüphanesi, Kayıt No: 1731 Yer No: A 918

Sürelî Yayınlar

Takvimi Vekâyi (1284-1 Zilkade)1 Şubat 1869.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Abacıoğlu E. (2022). *Neden Kıbrıs?: Sir Samuel White Baker, Sir Henry Rider Haggard ve William Hurrell Mallock'un Seyahatnamelerinde Kıbrıs Adası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Akdeniz Uygurlukları Araştırma Enstitüsü, Antalya,
- Balıkçioğlu, E. (2012). *The Times Gazetesine Göre Kıbrıs (1878- 1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Blue Books, Great Britain And Turkey Of, June 4 1878, London, Printed By Harrison And Sons.
- Cesnola A. P. D. (1884). *Salamis In The Island Of Cyprus*, Whiting&Co., Lim 30&32 Sardinia St., Lincoln'slin Fields. London.
- Çalan, G. E. Z. Ercoşkun, E. (2022). The Times'a Göre Cesnola Kardeşlerin Kıbrıs'taki Arkeolojik kazı Faaliyetleri, *Otam Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı 51. 127-140,
- Çelik, C. (2021). The American Consul Cesnola Brothers And The Fate Of Antiquities Otoman Cyprus, *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 11, S.22, 265-296
- Debes, T. (2018). *40 Yıllık Yazılarım Mağusa- Tarih- Kültür- Eleştiri- Sanat- Gastronomi*, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Famagusta
- Doğançay, S. (2022). Amerika Konsolosu Cesnola'nın Kıbrıs'taki Arkeolojik Çalışmaları, *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 21, 3, ss.1680-1698

- Doğançay, S. (2022). İngiliz Arkeologların Karkamış'taki Faaliyetleri, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (30), s. 83-99
- Erdoğan, M. A. (2017). *Kıbrıs Notları*, Er Yayınları, İstanbul
- Günay, N. (2007). Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi, *Gazi Akademik Bakış*, Cilt. 1. Sayı, 1. Ss. 115-126
- Hook, G. R. (2009). *Britons In Cyprus, 1878- 1914*, The University Of Texas At Austin, Doktor Dissertation
- Hill, G. (2016). *Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi (1571- 1948)* (Çev,) Nazım Can Serbest, İstanbul, İşbankası Kültür Yayınları
- Kiely, T. (2010). Charles Newton and Archaeology Of Cyprus, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 40, pp.231-251, p.238
- Kızılduman, B. (2008). *Kıbrıs'ta Arkeolojik Çalışmaların Yasal boyutu ve Kaleburnu Kral Tepesi Kurtarma Kazısı Projesi*, Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji Bölümü 10.Kuruluş Yılı Etkinliği Batı ve doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri Üzerine Yeni Araştırmalar Sempozyumu
- Leriu, A. (2015). The Discovery Of Ancient Cyprus: Archaeological Sponsorship FromThe 19th Century To The Present Day, (Ed. Zetta Theodoropoulou Polychroniadis, and Doniert Evely) *AEGIS, Essays In Mediterranean Archaeology*, pp.221-235
- Leriu, A. (2007). *The Hellenisation Of Cyprus: Tracingits Beginnings* (An Updatede Version), Chypre, une Stratigraphie de l'identité. Rencontres Scientifiques en Ligne de la Maison de l'Orent et de la Méditerranée, Lyon
- Matthaus, H. (2007). The Royal Tombs Of Tamassos: Burial Gifts, Funeral Architecture and Ideology, *Cahiers du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 37, Hommage a Annie Caubet ss.211-230
- Karageorghis, V. Mertens, J. R. Rose M. E. (2000). *Ancient Artb From Cyprus: The Cesnola Collection In The Metropolitan Museum Of Art*, The Metropolitan Museum Of Art, New York
- Myres, J. L. (1899). Richter M. O. *A Catalogue of the Cyprus Museum*, Oxford at the Clarendon Press
- Nikolaou, P. (2013). *The Diaspora of Cyriot Antiquities And The British Museum (1860-1900)*, The University of Exeter, as a Thesis Degree of Doktor of Philosophy in Geography
- Reeve, A. (2020). The Archaeological Activities Of The Scot- Stevensons İn Cyprus, 1878-1883, *Bulletin History Of Archaeology*, 30.1.7 pp1-13
- Saville, C. A. R. (1878). *Cyprus, Compiled in The Intelligence Branch, Quarter Master Genaral's Department*, Horse Guards. Printed Under The Superintendence Of Her Majesty's Stationery Office, London
- Stanley, P. N. (2018). Illicit Excavation: The Trial Of Alessandro Palma di Cesnola İn Cyprus İn 1878, *The Antiquaries Journal*, Volume 98, pp. 297-317https://www.academia.edu/42757405/Illicit_excavation_The_trial_of_Alessandro_Palma_di_Cesnola_in_Cyprus_in_1878
- Şahin, G. (2022). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ta Diplomat Arkeologların Eski Eser Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi, 77, 259-295
- Özgünel, C. (2007). Kıbrıs Salamis Kazılarının Dünü ve Bugünü, *Anadolu Dergisi*, sayı 33, ss.1-8
- Ulbrich, A. Kiely, T. (2012). Britain and Archaeology of Cyprus. I. The Long 19th Century *Cahiers Du Centre d'Etudes Chypriotes*, Volume 42 pp.305-356
- Ülgen, A. (2015). *Kıbrıs Fatihî Lala Mustafa Paşa'nın Adıyla Anılan Gazimağusa'daki Ulu Cami*, Prof.Dr. Selçuk Mülayim Armağan, (Ed. Aziz Doğanay), Sanat Tarihi Araştırmaları, Lale Yayıncılık, İstanbul
- <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG59684> Erişim Tarihi 17.11.2024
- <https://www.britannica.com/biography/Charles-Thomas-Newton> Erişim tarihi 17-11-2024).
- <https://www.britishmuseum.org/collection/term/BIOG62058> Erişim Tarihi: 11-10-2023
- <https://web.prm.ox.ac.uk/rpr/index.php/article-index/12-articles/769-all-cesnola-sales.html> Erişim Tarihi: 09-10-2023